

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 378.18.37.011.3

С. С. Вітвицька,
доктор педагогічних наук, професор
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ

У статті проаналізовано поняття "національна свідомість", "національна духовність", "національна культура"; висвітлено актуальні для сьогодення основні ідеї видатних українських педагогів щодо формування національної свідомості підростаючих поколінь; визначено роль української інтелігенції, учителів, родин у формуванні національної свідомості та патріотизму української молоді. Визначено, що становлення національної свідомості людини може бути покладено в основу організації виховного процесу ВНЗ і школи, бо воно допомагає обминути як мілини націоналізму, так і риси історичного обґрунтованого загострення національних почуттів і відкриття шовінізму щодо інших народів.

Ключові слова: національна свідомість, національна духовність, національна культура, формування національної свідомості.

Постановка проблеми. Розбудова незалежної демократичної української держави актуалізує проблему формування національної свідомості молоді, української національної духовності.

У "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти" зазначено, що найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість любові до рідної землі, свого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема громадянського і патріотичного виховання молоді, формування національної свідомості досліджувалася протягом усієї історії становлення українського суспільства видатними українськими педагогами (Г. Сковорода, О. Духнович, К. Ушинський, М. Грушевський, І. Огієнко, В. Сухомлинський, С. Русова, І. Бех, К. Чорна та ін.).

Метою цієї статті як складової нашого дослідження є актуалізація ідей видатних українських педагогів щодо формування національної свідомості та патріотизму української молоді у системі вищої та середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх десятиліть незалежності української держави створюються сприятливі умови для виховання української молоді на ідеях яскравих непересічних постатей, фундаторів національної освіти, науки і культури М. Грушевського, Г. Ващенко, І. Огієнка, С. Русової, К. Ушинського, В. Сухомлинського та ін. У центрі уваги цих видатних педагогів і культурних діячів були проблеми національної духовності, національної культури, національної свідомості.

Нація, як стверджує Г. Ващенко, це не тільки спільність людей, що живуть в певний історичний момент, нація – це єдність поколінь сучасних, минулих і майбутніх [1: 101-102].

Народ – це наче організм, і люди є його членами. Це своєрідний організм, що колись народився, росте і розвивається, і при несприятливих життєвих умовах може загинути, тобто розчинитись в інших націях, – стверджує відомий англійський соціолог, психолог, філософ Герберт Спенсер.

Націю створюють люди, спільні по крові, які мають єдину територію, спільну мову, культуру і традиції, проте, існує ще один необхідний чинник, без якого спільнота людей перестає бути нацією – це наявність національної свідомості. Національна свідомість – це усвідомлення своєї окремоті, своєї неподібності і неповторності, усвідомлення себе частиною народу, носієм його духовності та культури.

У сучасних несприятливих життєвих умовах, при загальній невизначеності потрібно не втратити цю свідомість, не обірвати на життєвих перехрестях ниточки, що з'єднує минуле, сучасне і майбутнє України. Вагомий внесок у розв'язання проблеми формування національної свідомості зробив В. Сухомлинський (1918 – 1970). Його поради повністю відповідають потребам сьогодення. Школі сьогодні необхідно здійснювати національне виховання на руїні духу і при цьому йти розумними природовідповідними шляхами, не піддаючись галасливому пустослів'ю. Вихователь повинен чітко бачити сам процес становлення національної свідомості і глибоко розуміти зміст таких ключових понять, як "національний", "націоналістичний", "націоналізм", "патріотизм", "громадянськість" тощо.

У розвитку національної самосвідомості дитини і дорослої зрілої людини можна виділити щонайменше три етапи, які покладають на свідомість політичний відбиток, збагачують її зміст.

Перший етап – етап етнічного самоудосконалення, усвідомлення та етап усвідомлення приналежності до українського народу, що є першоосновою, корінням патріотизму. Народ України – великий і безсмертний, вічний патріот. Він – творець і охоронець ідеї великої сили. Ідея звучить просто і велично,

© Вітвицька С. С., 2014

неоціненне наше багатство – це наша Батьківщина, земля наших батьків, земля, що дає нам хліб щоденний і зберігає прах наших предків.

Любов до Батьківщини закладається в дитинстві. Цей процес пов'язаний із почуттям добра, зла й істини, емоційними переживаннями [2: 75]. Перемога добра, краси й істини повинна приносити щастя. Формування патріотичної сутності людини якраз і полягає в тому, щоб вона сягнула щастя. В. Сухомлинський вказував на важливість того, щоб маленька людина відчувала своїм розумом і серцем дух народу, все дорожче йому. "Виховання громадянина-патріота – це гармонія розуму, думки, ідеї, почуттів і вчинків" [3: 67].

"Все починається від матері. І почуття любові до Батьківщини починається від любові до матері. Любов до матері, до батька, до дідуся і бабусі, братів і сестер – ось перша школа виховання почуття любові до самого дорогого і святого – до Батьківщини" [2: 79].

В. Сухомлинський високо цинив роль матері, говорячи, що мати не тільки носить дитину під серцем, дає їй життя, недосипає ночей, щоб дитина була здоровою, життєрадісною, щасливою. Мати – це найважливіший життєдайний корінь, який дає людині силу, мудрість, моральні багатства. Мати – це світ емоційного життя дитини. Тому, вважав В. Сухомлинський, патріотичне виховання починається саме з материнської школи виховання почуттів. Педагог наголошував на необхідності навіювати думку дітям про повагу до матері, батька. "Бережіть їх, вони дали вам життя, вони творять для вас радість і щастя" [3: 89]. Серце дитини дуже сильно відчуває приниження й образи, які не розвивають цю думку. І. В. Сухомлинський підкреслював необхідність виховання у дитини бажання принести матері і батькові радість. У Павлівській середній школі традиційним було "Свято матері" – дерево матері, материнський кущ винограду, яблуко батька. "Дитина, яка принесла гроно винограду з куща, посаженого і вирощеного своїми руками, ніколи не забуде матері, не забуде свою колиску" [2: 78]. Фундаментальне значення в процесі етнізації має рідна мова. Через неї дитина засвоює спосіб мислення свого народу, характерні для нього категорії, ставлення до моралі тощо.

"Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не говорить рідне слово – це людина без роду і племені" [2: 53].

Дві рідних мови – це так само безглуздо, як намагатися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати – рідна. До смерті. До останнього подиху [4: 57].

Методична спадщина В. Сухомлинського досить багатогранна і глибока: він торкається проблем формування мовної культури як учнів, так і вчителів-словесників, конкретних методичних питань щодо різних мовленнєвих рівнів. У багатьох працях В. Сухомлинського ("Слово рідної мови", "Джерело невмирущої криниці", "Рідне слово", "Слово про слово", "На трьох китах" та ін.) знаходимо відповіді на актуальні сучасні проблеми оволодіння рідною українською мовою. "Хто серцем відчуває слово й може передати найтонші відтінки людської думки і переживання, той піднімається на сходи високої людської культури" [4: 56].

Великого значення надавав він учнівським твором, бо "складання творів – це загально педагогічна проблема, від розв'язання якої залежить розумовий розвиток дітей, багатство їх духовного життя" [4: 57]. В. Сухомлинський учив замислюватись над словом. Наприклад, у початкових класах діти створювали "Словесну скриньку", "Альбом слів".

"Щастя духовного спілкування з російською культурою органічно пов'язане для мене з тим, що є у мене рідна мова – українська: з молоком матері, з її колисковими піснями, зі словами рідної мови ввійшло в моє серце почуття любові до Батьківщини, і, коли в останні хвилини мого життя зникне вже все в моїй свідомості, в ній будуть жити ще якусь хвилю рідні слова, що говорила колись давно моя мати", – стверджує О. Сухомлинський [2: 57].

Другий етап – це національно-політичне самоудосконалення, початок якого йде від підліткового віку, передбачає усвідомлення себе як частки нації, своєї причетності до неї як до явища політичного, що має чи виборює певне місце серед інших націй. До особливо важливих моментів цього етапу національного виховання належить відновлення історичної пам'яті та формування почуття національної гідності.

"Кожна людина і кожна нація розвивається в просторі і часі. І те, куди вони будуть рухатися у перспективі, задається лінією їх розвитку в минулому. Якщо бачення цієї лінії (вектор руху) немає, то людину чи націю можна легко повернути куди завгодно. Якщо ж таке усвідомлення є, якщо воно стійке, то, всупереч труднощам, і людина, і нація розвиватимуться в продовження заданого історією напрямку" [5: 36]. Тому поновлення історичної пам'яті і повернення її – це дуже важлива справа на сучасному етапі. До фактів історичної пам'яті належить все, що відбиває історичний шлях нашого народу, його боротьба за волю аж до нинішніх подій, його злету і падіння. В. Сухомлинський разом із педагогічним колективом Павлівської середньої школи організував уявні подорожі у минуле України. Подорожі до глибини історії: до часів козацтва, до витоків нашої нації, знайомство з Т. Шевченком, Л. Українкою, М. Леонтовичем та ін.

Варто час від часу повертатися до імен тих українців, які збагачували іншу культуру, не українську, згадувати відомі імена (Юрій Дрогобич, Фефан Прокопович, Михайло Остроградський, Степан Пимоненко, Михайло Туган-Барановський, Юрій Кондратюк, Сергій Корольов, Архип Люлька,

Іван Пулюй, Михайло Кравчук, Володимир Вернадський, Ілля Рєпін, Петро Чайковський, Микола Гоголь, Костянтин Ушинський та ін.). Молодь має знати, що на часі становлення російської академії наук з-поміж 20 академіків 13 були українцями, вихованцями Києво-Могилянської академії. За неповними даними, наприкінці XIX ст. – початку XX ст. за межами України проживало понад 200 вчених-українців, які мали в світі авторитет.

У формуванні почуття національної гідності велике значення має висвітлення правдивої історії культури та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, національних традицій українського народу. Першим обґрунтував концепцію світового значення національних традицій М. Грушевський. За його висновком, національна творчість і надбання українського народу "не має суперників серед народів Європи". У багатотомній, фундаментальній "Історії України – Русі" М. Грушевський стверджував, що український народ "у творах свого духу заложив пророчисті свідоцтва своїх визначних культурних прикмет, багатих здібностей і здобутків тривалого історичного життя" [6: 3]. В. Сухомлинський продовжує цю думку у своїх творах.

"Юнаки і дівчата, ви повинні знати історію свого народу, у ваші душі мають увійти кращі народні традиції, стати для вас святим законом" [2: 36].

Видатний педагог започаткував етнопедагогічний підхід до виховання, висунув ідею про організацію дитячого життя в школі на основі своєрідного народного календаря школярів.

Важливим і відносно самостійним структурним компонентом такого календаря школярів є елементи регіонального фольклору, подорожі, традиції, звичаї та обряди, дитячі ігри, забави, природно-кліматичні особливості спілкування, елементи землеробського календаря, а також народної міфології.

У поєднанні з принципом врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів такий підхід забезпечує систематичність і цілісність в організації навчально-виховного процесу і допомагає найповніше втілити у дитяче життя кодекс людської порядності, ґрунтовно розроблений В. Сухомлинським на багатовіковому фундаменті гуманістичних цінностей українського етносу.

На цьому етапі формування національної самосвідомості торкається багатьох проблем, в тому числі й проблеми охорони навколишнього середовища. В. Сухомлинський глибоко усвідомлював наближення екологічної кризи. Він вважав, що необхідно постійне пізнавати та вивчати рідний край, розвивати в учнів позитивні емоції до навколишніх об'єктів і активної практичної діяльності.

Третій етап – етап національно-політичного становлення, пов'язаний із громадською активністю, усвідомленням політичної ситуації, у якій живе і розвивається народ. Але на цьому етапі національного самоформування є певна небезпека – переоцінка нації у контексті історії та в сучасному політичному житті. Це може привести до зневаги щодо представників інших націй. Становлення національного духу будується не на ворожості до інших націй, а будується на любові до рідного краю, рідного народу. Цей дух повинен сприяти розумінню інших людей, які теж люблять свою націю.

Наука доводить, що справжнє виховання є глибоко національним за своєю сутністю, змістом, характером. Софія Русова писала, що національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить дадуть нові оригінальні і самобутні скарби задля вселюдського вчинку. Тоді виховання через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів [7].

Націоналіст любить свою націю, патріот – свою Батьківщину. Ця загальнопоширена думка вказує на те, що громадянськість, патріотизм – поняття широкі, місткі і сягають рівня державності [5: 38]. Зрозуміло, що передумовою успішного формування таких якостей в людині є почуття причетності до свого етносу і відчуття себе частково націю. Націоналізм повинен поєднуватись із загальнолюдськими ідеалами, з визнанням усіх прав людини і народів. Власне, це і підносить любов до нації на вершину патріотизму як категорії загальнолюдської.

Найважливішим завданням, що стоїть перед освітніми закладами, є виховання громадянина, патріота України незалежно від національної приналежності.

Першою ознакою патріота, на думку В. Сухомлинського, є небайдужість.

В. Сухомлинський у листах до сина попереджував, що найнебезпечніші люди – це байдужі люди. Він писав: бійся сину байдужих людей, які ходять по землі із заплещеними очима. Патріот не може бути байдужим, він вболіває за все, що робиться в країні. І не гаслами, а щоденною чесною працею допомагає стати країні міцною і багатою.

В основу формування національної свідомості та патріотизму має бути покладена духовна культура народу. Просвітник Іван Огієнко у своїх працях і проповідях намагався довести важливість духовної культури в житті кожного народу, зокрема українського. "Духовна культура творить із людини найдосконалішу одиницю" [8: 131].

І. Огієнко визначає, що "духовна культура та інтелектуальний стан народу – розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань і звичаїв, етики та ін." [8: 115]. Вона відіграє, на його думку, провідну роль у творенні національної еліти – національної інтелігенції.

Професор І. Огієнко підкреслює, що виховувати у дітей змалку національну духовну культуру – завдання кожного вчителя і батька. "Національна свідомість, що росте з національної духовності культури, – це наймогутніший ґрунт для самостійного життя народу" [8: 132].

Іван Огієнко стверджував: "Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна і серед слов'янських народів посідає почесне, одне із перших місць". "Сила нашого народу – в силі його культури," – наголошував він.

Іван Огієнко у своїй праці "Українська культура" та проповіді "Творимо українську культуру всіма силами нації" порушує проблеми духовності інтелігенції, стверджуючи, що "тільки національно свідомі інтелігенція становить родючий ґрунт для національного зросту цілого народу" [8: 134].

Саме вихователі, вчителі, викладачі освітнього закладу мають своїми власними переконаннями, своїм прикладом, своїм навчальним предметом стверджувати, що "виховання створене самим народом і засноване на народних починаннях, має таку виховну силу, якої не має у найкращих системах, що ґрунтуються на абстрактних ідеях, чи запозичені в іншого народу" [9: 54].

Висновки. Таке розуміння становлення національної свідомості людини може бути покладено в основу організації виховного процесу ВНЗ і школи. Воно допомагає обминути як мілини націоналізму, так і риси історичного обґрунтованого загострення національних почуттів і відкриття шовінізму щодо інших народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал / В. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – С. 101–102.
2. Сухомлинський В. О. Родина в серці / В. О. Сухомлинський. – М. : Молода гвардія, 1980. – 75 с.
3. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – М. : Молода гвардія, 1971. – 67 с.
4. З записника В. О. Сухомлинського про роботу над словом // Дивослово. – 1998. – № 3. – С. 56–57.
5. Вишневецький Д. Формування національної самосвідомості / Д. Вишневецький // Рідна мова. – 1994. – № 5. – 36 с.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – [репринтне відтворене видання]. – К. : Дніпровський союз споживчих союзів України "Дніпросоюз", 1990. – 3 с.
7. Русова С. Вибрані твори : [у 2-х т.] / С. Русова ; [за ред. Є. Коваленко]. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.
8. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : [історико-релігійна монографія] / І. Огієнко. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
9. Ушинський К. Д. Твори : [в 6 т.] / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 1. – 54 с.
10. Маркушевич А. А. Невтомний працівник українського Ренесансу. Іван Огієнко. Педагогічний аспект / А. А. Маркушевич. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 128 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Vashchenko G. Vychovnyy ideal [Educational Ideal] / V. Vashchenko. – Poltava : Poltavs'kyu visnyk, 1994. – S. 101–102.
2. Sukhomlyns'kyu V. O. Rodyna v sertsii [Family in the Heart] / V. O. Sukhomlyns'kyu. – M. : Moloda gvardiya, 1980. – 75 s.
3. Sukhomlyns'kyu V. O. Narodzhennya gromadyanyna [The Citizen's Birth] / V. O. Sukhomlyns'kyu. – M. : Moloda gvardiya, 1971. – 67 s.
4. Z zapysnyka V. O. Sukhomlynskogo pro robotu nad slovom [From V. O. Sukhomlynsky's Notes on the Work upon the Word] // Dyvoslovo [Wonder]. – 1998. – № 3. – S. 56–57.
5. Vyshnevs'kyu D. Formuvannya natsional'noyi svidomosti [National Consciousness Formation] / D. Vyshnevs'kyu // Ridna mova [Native Language]. – 1994. – № 5. – 36 s.
6. Grushevs'kyu M. Pyustrovana istoriya Ukrainy [Illustrative History of Ukraine] / M. Grushevs'kyu. – [repyntne vidtvorene vydannya]. – K. : Dniprov's'kyu soyz spozhyvchykh soyziv Ukrainy "Dniprosouz", 1990. – 3 s.
7. Rusova S. Vybrani tvory [Selected Works] : [u 2-kh t.] / S. Rusova ; [za red E. Kovalenko]. – K. : Lybid', 1997. – Kn. 1. – 272 s.
8. Ogienko I. Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnogo zhyttya ukrayins'kogo narodu [Ukrainian Culture. Short History of Ukrainian Folk's Cultural Life] : [istoryko-religiynna monografiia] / I. Ogienko. – Vinnypeg, 1965. – 424 s.
9. Ushyns'kyu K. D. Tvory [Works] : [v 6 t.] / K. D. Ushyns'kyu. – K. : Rad. shk., 1954. – T. 1. – 54 s.
10. Markushevych A. A. Nevtomnyy pratsivnyk ukrayins'kogo Renesansu. Ivan Ogienko. Pedagogichnyy aspekt [Tireless Worker of the Ukrainian Renaissance. Ivan Ogienko. Pedagogical Aspect] / A. A. Markushevych. – K. : Chetverta khvylya, 1996. – 128 s.

Матеріал надійшов до редакції 06.02. 2014 р.

Витвицькая С. С. Проблема формирования национального сознания личности в педагогическом наследии выдающихся украинских педагогов.

В статье анализируются понятия "национальное сознание", "национальная духовность", "национальная культура"; освещаются актуальные для нынешнего времени основные идеи украинских выдающихся педагогов относительно формирования национального сознания подрастающих поколений; определяется роль украинской интеллигенции, учителей, семей в формировании национального сознания и патриотизма украинской молодежи. Выявлено, что становление национального сознания человека

может быть положено в основу организации воспитательного процесса ВУЗ и школы, так как оно помогает избежать национализма, так и черты исторического обоснованного обострения национальных чувств и открытие шовинизма касательно других народов.

Ключевые слова: *национальное сознание, национальная духовность, национальная культура, формирование национального сознания.*

Vitvyts'ka S. S. The Issue of Forming the Personal National Consciousness in the Pedagogical Heritage of Outstanding Ukrainian Teachers.

The article analyzes such concepts as "national consciousness", "national spirituality", "national culture; highlights issues of current basic ideas for the present time by Ukrainian prominent teachers in relation to forming the national consciousness of next generations; determines the role of Ukrainian intelligentsia, teachers, families in forming the national consciousness and patriotism of the Ukrainian youth. It is found out that the person's national consciousness establishment can be the basis of the educational process organization in the higher educational establishments and schools, as it helps to avoid nationalism as well as features of the historical justified aggravation of national feelings and chauvinism openings concerning other folks.

Keywords: *national consciousness, national spirituality, national culture, national consciousness formation.*